

SALGÓTARJÁN TÖRTÉNETI FÖLDRAJZA ÉS TELEPÜLÉSMORFOLÓGIÁJA

CSAPÓ TAMÁS – KOVÁCS GÁBOR – LENNER TIBOR

HISTORICAL GEOGRAPHY AND SETTLEMENT MORPHOLOGY OF SALGÓTARJÁN

The centre of Nógrád County, Salgótarján differs from most of the other Hungarian cities in many respects. The reasons for this are the particular historical development of the city (turning into an industrial city from a small peasant village almost overnight) and its extraordinary physical geographical features (landscape very rich in coal and very much fragmented). These determined the unmatched image of the city, its building up and above all its functional structure. The only cities resembling Salgótarján in this respect are Ajka, Komló and Ózd. The city reaches far to the north and the south along the Tarján stream; its structure is mosaic-like and not compact.

BEVEZETÉS

Salgótarján szinte minden szempontból különleges település. Története, fejlődése, szerkezete és morfológiája alapvetően eltér a hazai városok többségétől. Közel hétszáz éves történetének túlnyomó részében egy egyszerű földesúri falu volt, rengeteg és változó birtokosokkal. Városias fejlődését a helyi és környékbeli barnaszén kitermelése és felhasználása indította el másfél évszázaddal ezelőtt. A „magyar” Birminghamnak is nevezett település ettől kezdve rendkívül gyorsan fejlődött, magán viselve a szabadkapitalizmus minden rossz ismérvét. Megyeszékhelyi rangját az államszocialista idők elején szerezte meg a sokkal városiasabb, ám sokkal polgárabb társadalmú egykori megyeszékhelytől, Balassagyarmattól, az immár szocialista városként emlegetett város.

Természetföldrajzi fekvéséből fakadóan a város alakja, utcahálózata, arculata és szerkezete egészen sajátos. A Tarján patak völgye és a vele párhuzamosan futó 21-es főút, valamint vasút szabta meg a település tengelyét, s ebből ágaztak ki a kisebb völgyek, melyek mentén terjeszkedett, nőtt a település, mint a fa ágai. Ebből fakadóan Salgótarján sosem volt, és ma sem kompakt szerkezetű város, hanem egy, a völgyekben hosszan elnyúló település, ahol az egyes városrészeknek sem egymással, sem a városközponttal nincs funkcionális kapcsolatuk.

1. A TELEPÜLÉS TÖRTÉNETI FÖLDRAJZA

1.1. A TELEPÜLÉS KIALAKULÁSA ÉS TÖRTÉNETE A KAPITALISTA GYÁRIPAR KEZDETEIG

Az őskorról szinte semmit nem tudni, de a neolitikumban a település környéke már lakott volt. Az újkőkor népe valószínűleg földműveléssel foglalkozott. A bronzkortól került előtérbe az állattenyésztés és a vadászat. A vaskortól a honfoglalásig gyorsan változtak a népek. A keltákat a szarmaták, őket a hunok, majd a gótok és gepidák követték, végül 570 körül az avarok érkeztek a tájra (*BELITZKY 1972*).

A honfoglalók közül Tarján törzse telepedett le ezen az erdőben és vadakban gazdag, tagolt domborzatú vidéken. Letelepedésük egyik fő oka a gyepű védelme, a másik a patak völgyben futó észak-déli kereskedelmi útvonal volt, melynek mentén már a 10. századtól élénk áruszállítás folyt. A 13. századtól a Kacsics nemzetség birtokába került a környék, de mellettük több más nemzetség (Tarjáni, Illés, Salgói, Szőrösi) is uralta a terület egy-egy részét. Ekkor már több falu, köztük Tarján is állt, nagyjából a mai település helyén. A tatárjáráskor Tarján elpusztult, lakói az erdőbe menekültek. A 14. században építették az uralkodó családok Somoskő-, Salgó-, Bagoly- és Zagyvafő várát (ez utóbbi kettő csak a 15. század elejéig állt), megerősítve a környék védelmi szerepkörét. Ebben az időben már öt település volt a mai város helyén: Baglyasalja, Salgó, Somoskő, Tarján és Zagyvaróna (az egykori Zagyvafő vára alatt).

Tarján az 1330-as években már plébániával rendelkező templomos hely volt, amely a század végétől már vámszedőhelyként szerepelt. A település egyszerű, egyutcás falu volt, földesúri birtok, kisebb kereskedelmi úttal a Tarján patak völgyében. Védelmét az 1348-tól már megemlített Salgó vára biztosította. Az 1542. évi adóösszeírás szerint Tarjánban 19 adófizető volt, lakosságát mintegy 150-200 főre becsülik. Birtokosai a 16. században többször is változtak. 1554-ben Salgó vára török kézre került, 1562-től Tarján és 1576-tól Somoskő vára is. A török rövid ideig, 1593-ig birtokolta a településeket.

Tarján a 17. században egyszerű jobbágyfalú életét élte. Az 1674-es Canonica Visitatio szerint Tarján plébániai központ, 24 jobbágyportával, malma, kovácsa és kocsmája volt. Lakossága 247 fő, melyhez hozzájön Somos-Újfalu 283, Zagyva(róna) 89 és Baglyasalja 65 fővel. Lakossága így összesen 684 fő, földesura gr. Balassi Bálint (*BELITZKY 1972*).

A település 1682-től közel egy évtizedig elnéptelenedett. Birtokosa az 1690-es évek elejétől újjátelepítette. A magyarok mellett sok ruszin és tót települt le Tarjánban. A 18. század folyamán birtokosai gyorsan és többször változtak, lakossága az előző századhoz képest alig változott. 1709-ben 260, 1720-ban 250, az 1784-es Canonica Visitatio szerint 274 fő lakta, mely Somosújfalúval,

Zagyvarónával és Baglyasaljával együtt 665 főre. 1783-tól újabb kisebb betelepülés történt (magyar, cigány), mely azonban a lakosságszámot jelentősen nem változtatta meg. A 18. században Tarján csak egy volt a sok nógrádi falu közül, ahol zömmel jobbágyok és cselédek éltek. Rajtuk kívül néhány nemest, egy papot és féltucatnyi polgárt, kézműves mesterembert (molnár, kovács, serfőző, mészáros, kádár, kocsmáros) írtak össze. A település a négy kivezető út találkozásánál alakult ki, ezek a mai Bem és a Kassai utcák eleje, a Salgó és a Rákóczi utca egy része (*I. KATONAI FELMÉRÉS 1782-1785*). A falu képe egy átlagos jobbágyfalué volt. A falu közepén volt a templom, az emeletes földesúri kastély, mellette uradalmi épületek (csűr, szérűskert, istállók), de volt kocsmá, vendégfogadó, serfőzőház, magtár, vízi- és szárazmalom is. A jobbágyok házai fából épültek és mindenféle rendszer nélkül álltak a telkeken. A falukép szegényes lehetett.

Tarján az 1821-es tűzvészkor szinte teljesen leégett, csak az urasági kastély és a templom maradt meg. Viszonylag gyorsan újjáépült, 1848-ra már 808 lakosa volt. A település továbbra is földesúri birtok volt, ahol nagyon szegény jobbágyok és majorsági cselédek és zsellérek éltek. A falu birtokosa Jankovich Antal volt, rajta kívül a pap, a kántor, a tisztartó, a jegyző, a zsidó kocsmáros és a négy kézműves mester (kovács, pintér, serfőző, molnár) alkotta a szűk polgári réteget. A gazdaság két fő pillérét az erdőgazdálkodás és a juhászat adta.

A nagy erdőirtások lehetővé tették, hogy a település terjeszkedjen, így a falu kezdett felkészülni a kis patakok völgyeiben. A 19. század közepén a település két részre oszlott. A nagyobbik rész a Tarján patak mentén volt, benne 128 szalmatetős, vályogból és/vagy fából épült parasztházzal. A falu magja a mai Pécskő utcától az Arany János utcáig terjedt. Itt volt a Jankovich kúria a melléképületekkel együtt a templomtól és a plébániától délre, a főút közepén állt az iskola, a mai polgármesteri hivatal helyén temető volt. Az Arany János utcában zsellérházak húzódtak fel a hegyre a Salgó utcáig. A település másik, kisebb része a Meszes lábánál a Karancs út mentén volt, ahol 20 zsellérház, hét telkes jobbágy háza, valamint a malom állt (*II. Katonai Felmérés 1819-1869*).

1.2. ÚJ TELEPÜLÉS SZÜLETETT A RÉGI FALU HELYÉN, SALGÓTARJÁN FEJLŐDÉSE 1850 ÉS 1950 KÖZÖTT.

A polgári forradalmat követő jobbágy felszabadítás tette lehetővé a polgári, kapitalista fejlődés megindulását hazánkban. Tarjánban már korábban tudtak a barnaszénről, de a földesúr 1848-ig nem engedte meg a bányászatát. A széntermelés 1856-ban indult meg a Jankovich birtokon, a Jakab táróban. Az évek során egyre több bányát nyitottak, így 1861-ben megalakult a Szent István Kőszénbánya Rt. 16 bányával, amely már kapitalista nagyvállalkozás volt. Központja Salgótarján lett, közlekedésföldrajzi fekvése miatt. A cég 1867-ben Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-vé alakult. A szén Pestre és Poroszlóra szállították, a szállítás miatt épült meg 1867-ben a Hatvan-Salgótarján-Losonc

vasútvonal. Az állomás a falutól délre, közel a baglyasaljai és pálfalfai bányákhoz épült. Az 1870-es években az ország széntermelésének 40 százalékát adta a tarjáni szén.

1867-ben megalakult, 1871-ben pedig már megnyílt a Salgótarjáni Vasfinomító Rt. a Salgó patak völgyében. A cég egy fúzió révén 1881-ben Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt.-vé alakult, salgótarjáni központtal. A szén ettől kezdve a vasműbe szállították, a település 1873-tól a szén és a vas „városa” lett, ipari szerepköre dominált. Ettől számítható a szénbányászat és vastermelés virágkora a századfordulóig. 1900-ban 3500 munkás dolgozott a két üzemben, Salgótarján volt az ország legnagyobb bányászati központja. A bányászat és a vasgyártás gyors fejlődése nyomán más iparág is megjelent a településen. 1893-ban megalakult a Hirsch és Frank Gépgyár, amely tűzhelyeket gyártott, valamint Öblösüveggyár is létesült. A nehézipar mellett a szolgáltatás is fejlődött. 1869-ben Takarékpénztár alakult, a kereskedők és kézművesek száma gyorsan emelkedett. A 19. század utolsó két dekádjában új polgármesteri hivatal, evangélikus, római katolikus és zsidó templom épült, átadták a település első óvodáját és négy új iskola is létesült.

A rendkívül gyors ipari fejlődés magával hozta a népesség gyors növekedését. A később a Salgótarjánhoz csatolt falvakkal együtt a település lakossága az 1850-es 808 főről ötven év alatt 22166 főre nőtt. A gyarapodás nagy részét a vándorlás adta. Különösen 1869 és 1880 között sok német, cseh, tót és zsidó költözött Tarjánba, 1880-ban a lakosság fele nem magyar nemzetiségű volt. A népességnövekedés üteme a századfordulót követően csökkent, a lakosság pedig egyre jobban elmagyarosodott. Fél évszázad alatt a kicsiny jobbágyfaluból egy ipari óriásfalú vált. A századfordulón a keresők 73 százaléka dolgozott a bányászatban és az iparban, ez volt a legmagasabb arány Magyarországon. A munkások többsége férfi volt, eltolódott a nemi arány, erős férfi többlet alakult ki. A település társadalma teljesen átalakult. A népesség többségét a munkások tették ki, az értelmiségiek, a parasztok és a polgárok száma elenyésző volt. A viharos ipari fejlődés tehát nem hozta magával a település polgári és városias fejlődését annak ellenére, hogy központi funkciói bővültek. 1878-tól fősolgabírói, majd 1900-tól járásbírószékhelyé vált.

A gyors népességnövekedés tette szükségessé a munkástelepek (kolóniák) építését. 1868-tól létesültek a bányák közelében a bányakolóniák, melyek közül a legnagyobb a Forgách telep volt. Kilenc, emeletes „gyarmatház” és több barakkház épült kórházzal és szolgáltatásokkal. A Salgó patakánál épült fel az acélgyári telep, tisztai-, altisztai- és munkás házakkal. A századfordulón épült fel az üveggyári- és a vasöntő munkástelep a vasúti pályaudvar közelében. 1907-ben indult 51 db szövetkezeti ház építése a Borbély ligetben, az acélgyárral szembeni domboldalon. 1888-ban kilenc utca (Fő-, Karancs-, Meszesalja-, Pécskő-, Posta és Temető utca, valamint Iskola-, Papberke- és Vásártér köz), illetve két tér (Vásártér, Zemlinszky) volt a településen. A falu bűzös, szemetes és zsúfolt volt. A szűk belterületen zsúfolódtak a fésűs házak, melyek továbbépültek a hosszú

udvarokon belül, így sikátorok jöttek létre. A Főút jobboldalán zártan épült, egyemeletes zsidó kereskedőházak sorakoztak. Már kiépült a Meszesalja és a Karancs út házsora (*III. KATONAI FELMÉRÉS 1869-1887, HABSURG BIRODALOM KATASZTERI TÉRKÉPEK 1867*).

A két világháború között tovább bővült a település gazdasága. Az acélgyártás megszűnt, megalakult a Vasötvözetgyár. Nyolc nagyobb cég működött Salgótarjában, köztük újként a Hungária Villamos Zrt, a Vágóhid és a Kertészet. A település 1922-ben városi rangot kapott, központi szerepköre bővült: Tűzoltó-parancsnokság, Pénzügyőrség és honvédlaktanya épült. A lakosságszám növekedése lelassult, 1941-re csupán 30172 főre emelkedett.

A város beépített területe a II. világháború elejére jelentősen megnövekedett, megközelítette a csatolt községek nélküli mai területét. Mindezt az 1941-ben készült IV. Katonai Felmérés tanúsítja. Északi irányban a mai Béke telepnél véget ért a település. Laza volt a beépítés a Forgách telep felé vezető úton, csakúgy, mint Kővár alján, végül Somlyó bányatelepnek csak a keleti fele épült be. A városközpont beépítése sűrű volt, több helyen zárt. A Fő út mentén többszintes házak voltak. Két ipari területe volt a városnak. Az egyik a Salgó patak völgyében, amely döntően a Vasgyárat jelentette. A másik a városközponttól délre, a vasútvonal és a mai Rákóczi út között egészen Zagyvapálfalváig (*IV. KATONAI FELMÉRÉS 1941*).

1.3. MODERN VÁROS SZÜLETIK, A TELEPÜLÉS FEJLŐDÉSE A II. VILÁGHÁBORÚ VÉGÉTŐL NAPJAINKIG

Salgótarján politikai döntés alapján 1950-ben megkapta a megyeszékhelyi rangot Balassagyarmattól. Ez, valamint a nehéziparra helyezett gazdaságfejlesztési-, illetve a városokat középpontba helyező településfejlesztési politika óriási gazdasági, társadalmi és morfológiai fejlődést indított el, melynek eredményeképpen teljesen megváltozott a város arculata, s tovább erősödött központi szerepköre.

A város gazdasága jelentősen erősödött. Új szénbányák nyíltak, de közülük sok az 1970-es évektől már bezárt, üzemeket bővítettek, felújítottak, és újakat építettek (üvegyapótygyár). A termelés megnőtt, a város ipari szerepköre erősödött, az aktív keresők több mint kétharmada az iparban és a bányászatban dolgozott az '50-es években. Bár Salgótarján iparváros lett, de megyeszékhely révén igazgatási-, az új megyei kórház felépülésével egészségügyi-, az iskolahálózat bővítésével pedig oktatási funkciója erősödött meg.

Területi átszervezésekkel kialakult a mai Salgótarján. 1950-ben hozzácsatolták Baglyasalját, 1961-ben Zagyvapálfát, 1973-ban Zagyvarónát, 1977-ben pedig Somoskő és Somoskőújfalu településeket. Ez utóbbi 2006-ban ismét önállósult. A város területe ezzel jelentősen megnövekedett, de nem alkottak szerves egységet a különböző településrészek. Ennek-, valamint egy

modern szocialista város kialakítására tettek kísérletet az 1960-as Településrendezési tervben. Célul tűzték ki a lepusztult munkáskolóniák és a belvárosi viskók eltüntetését, modern lakótelepek és egy új városközpont építését. Három évtized alatt öt lakótelep épült fel, kialakult a város modern központja, melyért 1968-ban Hild Emlékérmét kapott, összeépültek az addig széttagolt, völgyekben futó városrészek. A város arculata teljesen megváltozott, a zárt sorú beépítés helyett a többszintes tömbökre helyezték a hangsúlyt. Mindez együtt járt a lakosság számának növekedésével, különösen az 1960-es évtizedben. A csúcst 1980-ban érte el, ekkor 46763 fő lakott a településen.

A rendszerváltoztatás nem sok jót hozott Salgótarjánnak, különösen az 1990-es években. Meghatározó üzei mentek csődbe és zártak be. A Síküveggyár 1993-ban, a Bányagépgyár és a BRG tarjáni üzei később, épületeiket 2009-ben le is bontották. Így járt a régi Öblösüveggyár is, nem működik a régi Vasmű és bezárt az Ötvözetgyár is. Az ezredfordulót követően a kedvezőtlen folyamatok megváltoztak, város déli részén új ipari park létesült, több új üzemmel. Az ipara napjainkra szerkezetileg és részben területileg átalakult, súlya a város gazdaságában jelentősen csökkent. Egyre nagyobb súlyt kapott viszont a szolgáltatás, új kereskedelmi egységek és sportlétesítmények épültek, teljesen megújult és bővült a kórház, új és felújított intézmények révén erősödött a város oktatási-, egészségügyi- és kulturális funkciója. Sokat javult, részben teljesen megújult a település műszaki-, kommunális- és közlekedési infrastruktúrája.

A népesség természetes fogyása, de még inkább az erősödő elvándorlás következtében erősen csökkent a település lélekszáma. 1980 és 2018 között 13500 fővel, 28 százalékkal. 2018-ban már csak 33579 fő lakott a városban, ezzel Salgótarján Szekszárd után a legkisebb népességű megyei jogú városunk. Ez utóbbi rangot 1994-ben kapta meg.

2. A VÁROS BEÉPÍTÉSE

Bár a település nem volt a második világháborút követően szocialista város, arculata, beépítése nagyon hasonló azokhoz (*CSAPÓ 2004*). Mint az előző fejezetben láttuk, Salgótarján egy átlagos kicsiny nógrádi faluból vált néhány évtized alatt jelentős, arculatát tekintve kaotikus iparvárossá. Az államszocializmusban eltűntek ugyan a kapitalista időkben emelt peremi munkáskolóniák, csakúgy, mint a belváros zárt beépítése, helyettük többszintes tömbházak, majd családi házak épültek. Ezzel egyrészt rendkívül lecsökkent a beépítés horizontális zárttsága, másrészt megnövekedett annak vertikális tagozódása. A régebben jellemző zárt sorú beépítést napjainkban szinte csak az újabb, sorházak képviselik. Annak ellenére, hogy sorra építették a városban a lakótelepeket, hogy még a városközpont is tömbös kialakítású, viszonylag alacsony az emeletes lakóházak száma és aránya.

1. ábra: Emeletes épületek elhelyezkedése Salgótarjánban
 Figure 1. Areas built up with multi-storey buildings in Salgótarján

Forrás: saját szerkesztés

A 2011-es népszámlálás szerint 636 db emeletes lakóház volt a városban, ami 9,4 százalékot jelent. Ezzel Salgótarján csak a 16. a megyei jogú városok közül. Ellentmondás van a sok lakótelepi ház és a kicsi emeletes lakóházi arány között, ami azzal magyarázható, hogy a legtöbb megyei jogú városhoz képest szinte

teljesen hiányoznak a zárt sorú többszintes házak, a városban az emeletes lakóházakat csak a tömbházak jelentik. Az emeletes épületek száma több a városban, ha hozzávesszük az emeletes középületeket is, amelyekkel a népszámlálás nem számolt. Felmérésünk során további közel száz emeletes középületet találtunk, ezzel az emeletes épületek száma mintegy 720 db, arányuk így 10,7%. Az emeletes beépítés elsősorban a város központjában, másrészt a lakótelepeken jellemző, a város többi részén esetenként fordul elő (1. ábra).

2.1. A BEÉPÍTÉS TÍPUSAI

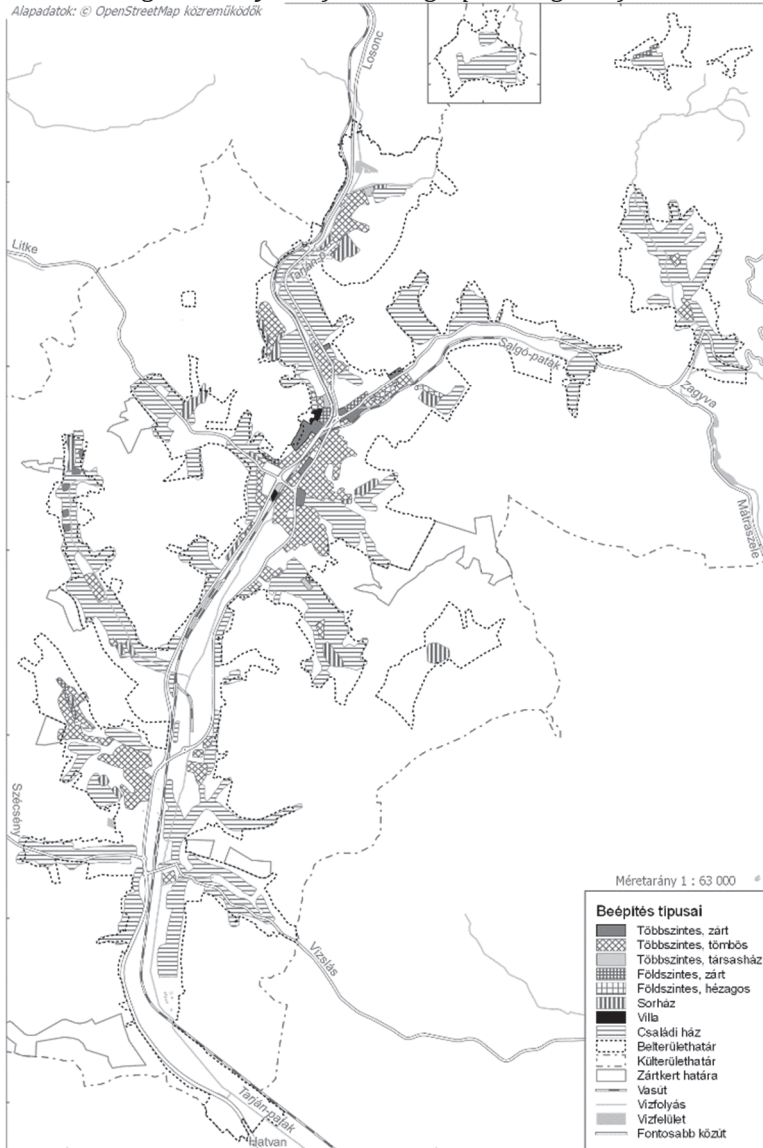
A hazai városainkban előforduló kilenc típus mindegyike jelen van Salgótarjában, ám a város beépítése mégsem változatos. A zárt- és a félig zárt beépítési típusok alig vannak jelen, kivéve a sorházakat. Ezzel szemben dominálnak a többszintes tömb- és még inkább a családi házak, melyek együttesen az épületek 80 százalékát teszik ki.

A nagyvárosias arculatú *zárt többszintes beépítés* alig fordul elő a városban. Ezen kevesek közé tartozik a Pipis-hegy aljában lévő néhány régebbi igazgatási szerepkörű épület, az Acélgyári út elején lévő lakóházak, illetve szocreál stílusú, zártan épült háromemeletes házak a December 8. tér környékén. A legtöbb hazai nagy- és középváros központjára jellemző összefüggő, több utcára kiterjedő zárt többszintes épületek nincsenek Salgótarjában.

Annál inkább gyakori a szintén nagyvárosias arculatú, *többszintes tömbös beépítés*. A városban az 1950-es évek közepétől négy nagyobb lakótelep épült. A legnagyobb a város északi határán az 1732 lakásos Beszterce lakótelep. Az itteni négy- és tízemeletes panelházak zöme az 1970-es évtizedben épült. Zagyvapálfán épült fel az 1100 lakásos Gorkij lakótelep három-, négy-, illetve néhány tízemeletes épülettel kisebb részt az 1970-es, nagyobb részt az 1980-as évtizedben. Nem sokkal kevesebb lakás van az 1960 és 1980 között épült Kemerovó (Napsugár) lakótelep négy- és ötemeletes panelházaiban. Nagyon szép természeti környezetben épült fel az 1960-as években a 800 lakásos Rökkanttelepi lakótelep három- és négyemeletes lakóházakkal. A fentiekén túl sok nyolcemeletes panelház van a Pécskő utcában, több tízemeletes panelház az Arany János utca környékén, régebbi építésű háromemeletes házak az Acélgyári úton és különböző magasságú panelépületek tucatja található még a város központjában. A lakóházakon kívül lényegében többszintes tömbös épületekből áll Salgótarján városközpontja, és a legtöbb középülete városszerte (2. ábra).

Nem jellemzőek a saját telken álló *többszintes társasházak* a városban. Csupán három helyen találtunk ilyeneket. A két világháború között épült a Forgáchtelepen, a Szerűskert úton öt db, négylakásos, egyemeletes társasház. A Sportcsarnok mellett van két újabb építésű, kétemeletes társasház, a legújabb pedig a Camping úton van, két db teraszos kialakítású épület.

2. ábra: Beépítési típusok Salgótarjánban
 Figure 2. Styles of building up in Salgótarján

Forrás: saját szerkesztés

Kisvárosias arculatúak az utca tengelyével párhuzamos tengelyű, zártan épített földszintes házak, melyeket Mendöl Tibor kispolgári házsornak nevezett (MENDÖL 1963). Ez a beépítési típus a II. világháború előtt még több helyen előfordult Salgótarjánban, de a szocialista felfogású városrendezés során a *zárt földszintes* lakóházak többségét lebontották, helyükre többszintes tömbházak épültek. Kevés helyen maradt meg ez a beépítés, leginkább a régi városmag

peremén. Igazi, hosszú zárt, régi építésű házsorok a református templom környékén a Május 1. és a Kassai utcák mentén vannak. Az evangélikus templomtól nem messze a Salgó út elején, az utca baloldalán maradt néhány ilyen épület, többségük lepusztult állapotban. Nem messze a városközponttól, a Karancs út elején is maradt egy rövid házsor az utca jobb oldalán. Végül van kettő telepszerűen felépült zárt földszintes utcasor, melyek napjainkban erősen lepusztult állapotban vannak. Mindkettő egykor bányásztelepnek épült. Az egyik Salgóbányán a Vár- és a Medvesi út mentén, a másik Zagyvapálfa északnyugati részén ipari környezetben van, a Centrál közben.

Még kevesebb helyen találunk a városban *hézagosan épült földszintes házakat*. Itt az utcák tengelyével párhuzamosan épült házak között csupán két/három méteres távolság van. Ilyen beépítés csupán két helyen van a városban, a Salgó patak völgyében az Acélgyári úton, közvetlenül a volt gyárépület előtt. Itt telepszerűen épített régi egyemeletes, négylakásos ikerházak vannak váltakozva földszintes ikerházakkal. Ha továbbmegyünk a Jónás –telepre, a Jónás körút mentén is van egy ilyen földszintes házsor, szintén telepszerű módon kialakítva.

Az utcafronttól előkerttel elválasztva szintén zárt sorú beépítésűek a *sorházak*. Et a típus viszonylag gyakori Salgótarjában, előfordul régi építésű, telepszerűen kialakított (egykori bányatelepeken) és újabb építésű egyaránt. A múlt század elején épültek telepszerűen, napjainkra nagyon lepusztultak: Katalin-telepen a Kakukk József utcában, a Forgách-telep déli részén sorházszerű ikerházak (22 db), Somlyóbányán a Csille közben és a Vájár úton (itt nem az utcával párhuzamosan). Újabb építésűek a Kemerovó- és a Gorkij lakótelepeken épült általában egyemeletes sorházak. Öröndetesen sok helyen vannak újabb, jórészt a rendszerváltoztatást követően épült sorházak a városban. Ilyeneket találunk a Besztercei lakótelep déli részén, ahol az utcával párhuzamosan és merőlegesen is épültek egyemeletes sorházak. Hasonlóak a Pécskő utca végén lévők is, itt is mindkét típus előfordul. Kőváralján, az egykori Károly-aknánál is új földszintes sorházak épültek, végül a Camping úton is van néhány egy- és kétemeletes új építésű sorház.

Kispolgári hangulatot árasztanak a református templommal szemközti, a II. világháború előtt épült *villák és villaszerű épületek*, melyekből csak néhány található.

Legnagyobb számban és arányban a *családi házak* vannak Salgótarjában a beépítési típusok közül. A családi házak túlnyomó többségét a II. világháborút követően építették, viszonylag kevés az elmúlt tíz-húsz évben épített, ugyanakkor néhány helyen találunk a 20. század elején, telepszerűen épített házakat is. Tisztán családi házas beépítésűek a külső lakóövhöz tartozó településrészek közül Eperjestelep, Idegértelep, Művésztelep, Pintértelep, Rónafalu, Somoskő, míg Alsópálfa, Baglyasalja, Csizmadiatelepe, Kőváralja, Óalbertitelepe, Salgóbánya, Zagyvaróna és Zagyvapálfa nagy része családi házas,

de más is előfordul. Ezeken a telepeken az esetek többségében a családi házak régebbi építésűek, környezetük általában kertvárosias. Egészen más a családi házas területek arculata a település fő gerincéhez szorosan kapcsolódó területeken, itt újabb építésűek, nagyobbak, komfortosabbak a házak, a környezetük pedig kertvárosias. Ilyen a strand és a kemping környéke, a Beszterce lakóteleptől délre eső terület a kórházig, a belvárostól délkeletre eső városrész a Damjanich út környékén, a Forgách-telep északi része, a Kazári-völgy környéke és Baglyasalja déli része. A legújabb családi házak a Gorkij lakótelep déli és Zagyvapálfa legdélibb részén vannak.

Végül előfordulnak az utca tengelyére merőleges épített *fésűs házak* is, de kicsiny telkeken, sűrűn egymás mellé, melléképületek nélkül, ami azt jelenti, hogy bennük nem agrárfoglalkozásúak, hanem munkások laktak. Leginkább Rónabányán van fésűs beépítés, ahol három utcában telepszerűen épültek a kicsiny házak. Ezen kívül Baglyasalja középső részén találunk még fésűs házakat elszórtan, de hozzájuk melléképületek is csatlakoznak, és a telkek is sokkal nagyobbak.

Megvalósult *lakópark* nincs a városban. Tervezték a Szabadidő központtól kissé keletre a Tatárárok lakóparkot mintegy 70 hektáron 40 amerikai típusú családi házzal, de az elképzelés mindmáig nem valósult meg.

2. A VÁROS FUNKCIONÁLIS SZERKEZETE

Mint a bevezetőben írtuk, Salgótarján funkcionális szerkezete nem szokványos, több szempontból is gyökeresen eltér a hazai nagy- és középvárosokétól. Az eltérés okai sokrétűek. Egyrészt determináló a település természetföldrajzi fekvése, az, hogy a város a Tarján patak völgyébe települt, s ebbe a fővölgybe futnak bele keletről és nyugatról a kisebb patakok völgyei. A város és környékének domborzata rendkívül tagolt és a települést szinte minden irányból hatalmas erdőségek veszik körbe. Másrészt a városi szerkezet kialakulás nem szerves módon, hosszú folyamat eredményeképpen alakult ki, hanem nagyon gyorsan, kezdetben a korai kapitalista nagyvállalatok igényei szerint, később az államszocializmusban pedig tervezetten.

A legtöbb megyei jogú városunkban már nagyobb a nem lakóterületek aránya a települések területéből, mint a lakóterületeké. Ez így van Salgótarjánban is, ám itt, a nem lakóterületek aránya többszöröse a lakóterületekének (3. ábra). Ez elsősorban a természetes zöldterületek (erdők) hatalmas kiterjedésének, illetve a település nagy külterületének köszönhető.

A városban minden olyan funkcionális övezet megtalálható, amely a nagy- és középvárosainkban is megvan. Azonban teljesen más a várostest alakja (csápszerűen szétnyúló), nem övezetekből áll a szerkezet, hanem mozaikosan helyezkednek el a különböző szerepkörű városrészek, végül nagyon sajátosak, az egyes övezetek arányai.

3. ábra: Lakó- és nem lakóterületek elhelyezkedése
 Figure 3. Location of residential and non-residential areas

Forrás: saját szerkesztés

2.1. VÁROSKÖZPONT/CITY

Salgótarján városközpontja csak részben nevezhető citynek. A citysedés folyamata, a lakófunkció kiszorulása megindult ugyan, de csak horizontálisan új, nem lakófunkciójú épületek felhúzásával. Vertikálisan ez nem lehetséges úgy, mint más városokban, ugyanis a városközpontban sok négy-, tíz- és tizenöt emeletes épület is van, ahonnan nem fognak kiszorulni a második szinttől felfelé a lakások. Tehát a city funkcionálisan nagyon heterogén, lakóépületek és nem

lakófunkciójú épületek váltogatják egymást. Ráadásul a városközpont/city kiterjedése kicsi, ami összefügg részben a város gyenge központi szerepkörével, részben lakosságának kis számával.

Salgótarján városközpontja elhelyezkedését és kiterjedését tekintve nagyjából megegyezik 19. század közepi Tarján faluével. Egyedülálló, hogy a városközpontot a vasútvonal vágja középen ketté, a városházától északra, nagyjából a Kossuth Lajos utcáig. A városházától délre kettéválik, két vonalon fut délre a városközpont. A nyugati szárny a Bajcsy Zsilinszky úttól nyugatra található, s elsősorban kereskedelmi funkciók jellemzik. A keleti (kisebb) szárny a Rákóczi úton halad délre, területén egyházi, de még inkább igazgatási szerepkörű épületek vannak. Az egész városközpont egyébként leginkább igazgatási-, üzleti- és kereskedelmi szerepkörök jellemzik, hiányozik, illetve alig van jelen a kulturális-, az oktatási- és a szakrális funkció. Egyedülálló továbbá az is, hogy bár a városközpont nagyjából a település mértani közepén található, mégis bizonyos értelemben excentrikus az elhelyezkedése, hiszen több helyen a beépített terület szélével érintkezik, s nem veszi körbe övszerűen a belső lakóöv.

Teljesen eltér a városközpont arculata és beépítése a legtöbb hazai városétól. Tekintettel arra, hogy Salgótarján városközpontját az 1970-es években alakították ki tervszerűen épített többszintes tömbös épületekkel, arculata leginkább az egykori szocialista városokhoz (Dunaújváros, Tatabánya) hasonlít. Beépítését a horizontális zárttság helyett az erős vertikális tagozódás jellemzi. A megyei jogú városok többségére jellemző többszintes zárt beépítés Salgótarján központjában csak annak északnyugati részén, a Május 1 és a Kossuth Lajos utca környékén található.

2.2. SZUBCENTRUM

A rendszerváltoztatást követően a városközpontok központi funkciói közül a kereskedelmi és szolgáltatási szerepköröket egyre inkább átvették a bevásárlóközpontok, hipermarketek, szakáruházak körül kialakuló szubcentrumok (SIKOS – HOFFMANNÉ 2004). Ez a folyamat Salgótarjánban is megindult, kicsit késve. A kisebb népesség miatti kisebb vásárlóerő miatt napjainkig csupán a Tesco hipermarket jelent meg a városban, sem szakáruház, sem bevásárlóközpont nem létesült. A Tesco környékén napjainkra már kialakult a település egyetlen szubcentruma. A két ipari terület között, a Rákóczi út mentén a hipermarket mellé néhány autószalet, kisebb kereskedelmi egységek és benzinkutak települtek. Tény, hogy a Kővár út elején, a Piac környékén három szupermarket és több más kereskedelmi egység is található, ám ez a rész nem nevezhető szubcentrumnak, mivel ahhoz kicsi, illetve a terület már része lett a városközpontnak.

2.3. IPARI TERÜLET

Az egykor oly meghatározó ipari szerepkör a rendszerváltoztatást követően jelentősen csökkent. Csődbe mentek és bezárásra kerültek a város meghatározó ipari üzei. Napjainkra jelentősen átalakult az ipari szerkezet, ezzel együtt megváltozott az ipar területi elhelyezkedése is. Létrejött (1998) a Salgótarjáni Ipari Park mintegy 50 hektáron Zagyvapálfán a Csokonai úttól délre, a Budapesti út és a vasútvonal közötti területen. A zöldmezős beruházású parkot a Salgó Vagyon Kft. üzemelteti, eddig tíz nagyobb cég települt le: BaloBau Kft. (építőipar), Drucktech Kft. (nyomdaipar), MHG Kft. (hangszórógyártás), Mikropakk Kft. (műanyagfeldolgozás), Mitsuba Kft. (Autóalkatrészek), Romhányi Autó kft, RPM Hungária Kft. (motorgyártás), Salgó Vagyon Kft, Sinia Bútorgyártó Kft, Ustor System Kft, (polcgyártás, kereskedelem).

A vasútvonal és a Tarján patak között, a Csokonai úttól északra folytatódik az ipari terület a nagy múltú Salgglas Üvegipari Zrt-vel, majd a Tesco hipermarkettól északra összefüggően az Alagút utcáig. Itt található többek között a Biomassza Rt, az ÉMÁSZ NyRt, a Wamsler SE Tűzhelygyár, a Skatt Kft, a Partonázs Kft, a Nuovi Prodotti Fémfeldolgozó Kft, valamint raktárak és lerakatok. Kisebb ipari terület van Csókás pusztán a 22-es főút mellett (Salgó-Ferr Kft.), a Gorkij lakóteleptől északra a Hősök útja végén (Kandallógyár), és a Kazári völgy elején (Salgó Komfort Kft.).

Az egykor legjelentősebb, a Salgó patak völgyi ipari terület a régi Vasmű és a zagyvarónai Ötvözetgyár bezárásával jelentős rozsdaovezet van a régi cégek helyén a mai napig is. Néhány kisebb cég települt az egykori Vasmű és az új köztemető közé: Salgó raktártechnikai Kft, Alufer Kft és a Tarján Acél Kft. Salgótarján története során sosem volt jelentős katonai központ, egyetlen laktanyáját, a két világháború között épült Honvédlaktanyát a rendszerváltoztatást követően felszámolták, helyére a kórház új épületei kerültek.

2.4. ZÖLDTERÜLET

Salgótarjában nagyon sok a zöldterület, talán a legtöbb a megyei jogú városok közül (4. ábra). Ám ez megtévesztő, hiszen a zöldterület legnagyobb része a város külterületén található, a Karancs és a Medves hegységekben lévő erdők formájában. A természetes zöldterülethez tartoznak továbbá a természetes vízfolyások, a Tarján-, a Zagyva- és kisebb patakok. Az erdőség olykor egészen közel van a város beépített területeihez, nagyon szép környezetet biztosítva annak.

4. ábra: Salgótarján funkcionális szerkezete
 Figure 4. The functional structure of Salgótarján

Forrás: saját szerkesztés

Az ember alkotta, részben, vagy egészében mesterséges zöldterületek egy része szintén az erdőkhöz kötött. Ezek többsége park, mint a somoskői- és a salgótarjáni Vadaspark, az eresztvényi Geológiai tanösvény, a salgóbányai Mókus-, Nyúl- és Róka Park, a somlyóbányai Kótai Park és a salgótarjáni Dolinka Pihenőpark. A fentiekén túl Salgótarjánban van a Gördeszka Park, két közpark a Beszterce lakótelepen, Salgóbányán a Zenthe Ferenc Emlékpark és Baglyasalján egy szoborpark. Végül említést kell tenni a kéttucatnyi játszótérről, melyek elszórtan találhatóak a városban.

Sport- és rekreációs intézményekben/területekben nem túl gazdag a város. A városközpont északi pereme mellett van a Városi Sportcentrum és Sportcsarnok, ezen kívül említésre méltó az Öblösüveggyári-, az SBTC- és a Baglyasaljai Sporttelep, a Fedett uszoda, valamint Zagyvarónán a sportpálya. A fentiek mellett több rekreációs terület, tábor található a városban. A Beszterce lakóteleptől északra van a Strandfürdő, a Tóstrand, a Tarjáni Gyermektábor és egy lovaspálya, Salgóbányán pedig egy Ifjúsági Tábor. Összesen tíz temető/sírkert van Salgótarjában. A régi köztemető az Arany János utcában, az új, egyben a legnagyobb köztemető a Tarjáni úton nyitott, a harmadik köztemető a Bajcsy-Zsilinszky és a Blaha Lujza utcák találkozásánál van, végül a Füleki úton található az Izraelita temető. A fentiek mellett temető működik még Baglyasalján, Salgóbányán, Somoskón, Zagyvapálfán, és Zagyvarónán. Forgács-telepen a temető bezárt.

2.5. ZÁRTKERTEK

A zárt település határaihoz kapcsolódóan több helyen található az államszocializmusban több évtizedre bérbe adott kiskertek/zártkertek, ahol a tulajdonosok (zömmel a lakótelepeken élők) tudtak gazdálkodni, zöldségeket és gyümölcsöket termelni. A rendszerváltoztatást követően egyre többen költöztek ki a kiskertekbe életvitelszerűen. Ezt az infrastrukturális feltételek javulása tette lehetővé. Így napjainkban a kiskertek már – hasonlóan a többi megyei jogú városhoz – vegyes (lakó- és gazdálkodási/pihenő) funkcióval bírnak.

Salgótarjában több, kisebb-nagyobb területű kiskert/zártkert található. Északról délre haladva kiskert van a 21-es főút jobb oldalán Somoskőújfalu felé, a Tóstranddal szemben, Salgóbánya északkeleti részén, a vasútvonal mellett, a Kemerovó lakóteleptől északra a Vadaskert mellett, a Rokkantteleptől keletre, a Barackos és Szilvás településrészen, tőle délre Somlyóbánya területén és a Lucfalva felé vezető út mellett Kontyházán. Ezek közül Somlyóbányán már a beépítés olyan sűrű, és az állandóan ott élők aránya olyan magas, hogy talán már lakóterületként kellene definiálni.

2.6. LAKÓTERÜLETEK

A város teljes területének csak elenyésző része lakóterület, de ha belterületet vizsgáljuk, úgy nagyjából a fele. Itt is, mint mindegyik megyei jogú városban a lakóterületet belső- és külső lakóövre oszthatjuk. Ám a város egyedi, a természeti adottságok által determinált, alakjából és szerkezetéből fakadóan, Salgótarjában övekről csak az elnevezésük kapcsán beszélhetünk, hiszen valójában mozaikszerűen elhelyezkedő lakóterületek vannak, különösen a külső lakóöven.

Sajátossága a nógrádi megyeszékhelynek az, hogy - ellentétben a többi megyei jogú várossal – a belső lakóöv jóval nagyobb kiterjedésű, mint a külső. A

belső lakóövbén igen sok nem lakófunkciójú épület található, különösen a lakótelepeken. A lakóöv nem egységes, csupán a city körüli része nevezhető övnek, a többi elnyúltn helyezkedik el a Tarján- és a Salgó patakok mentén, illetve a 21-es főútból kiágazó, az egykori bányatelepekhez vezető mellékutak mentén. Beépítése nem változatos, a city körül és a lakótelepeken városias arculatú többszintes tömbházas, máshol általában kertvárosias, családi házakkal.

A külső lakóterület teljesen szétdarabolt, és elsősorban a város északi, északkeleti részén helyezkedik el. Ezek a lakórészek egyértelműben lakófunkciójúak, bennük igen kevés más szerepkörű épület található. A külső lakóterülethez tartoznak egyrészt a korábban csatolt, egykor önálló falvak, Rónafalu, Salgóbánya, Somoskő és Zagyvaróna, másrészt az egykori bányásztelepek közül Idegér-, Jónás-, Művésztelep, valamint Kővár alja. A külső lakóterületek arculata alapvetően kertvárosias, helyenként falusias. Beépítésül csaknem homogén módon családi házas, helyenként kisebb tömbös többszintes középülettel.

ÖSSZEZGÉS

Salgótárján a 18. század végéig jellegtelen jobbágyfalu volt, amely ráadásul a török időkben többször is elnéptelenedett. Fejlődése és várossá válása a 19. század közepétől a szénbányászat és az ipar megjelenésével indult. A magyar „Birmingham” szédületes fejlődést produkált az első világháborúig. Második virágkorát az államszocializmusban élte, melynek elején megyeszékhellyé vált.

Településmorfológiája nagyon egyedi, Ajkához, Komlóhoz és Ózdhoz hasonló. Szerkezetét és arculatát a 19. századi robbanásszerű fejlődés mellett alapvetően a táj, a Salgó, a Tarna és részben a Zagyva völgye, a rendkívül tagolt domborzat és a völgyek végén lévő egykori bányásztelepek határozták meg. Arculata és szerkezete alapvetően eltér a megyei jogú városokétól. Egyszerre városias (city, belső lakóöv), ám mellette gyakran falusias. A kicsiny city nem azonos a régi városmaggal, hiszen az nem volt, hanem egy modern, új kialakítású városközpont. A városszerkezetet a folyók és a völgyek alakították. A funkcionális övek mozaikszerűen, szórtan helyezkednek el, alapvetően észak-déli irányban.

IRODALOM

BELITZKY J. (1972): Az őskortól a honfoglalásig. In.: Szabó B. (szerk.): Salgótárján története, Salgótárján, pp. 13-23.

BELITZKY J. (1972): Salgótárján története a feudalizmus korában. In.: Szabó B. (szerk.): Salgótárján története, Salgótárján, pp. 23-70.

- CSAPÓ T.** (2004): Néhány gondolat a hazai városok beépítéséről. *Területi Statisztika* VII. évf. 4. szám. Budapest, pp. 332-351.
- MENDŐL T.** (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest. 465 p.
- SIKOS T. T. – HOFFMANN I.-NÉ** (2004): A fogyasztás új katedrálisai. Magyarország az ezredfordulón, sorozatszerkesztő Glatz F. MTA Társadalomkutató Központ Budapest, 380 p.

EGYÉB IRODALOM

- I. Katonai Felmérés (1782-1785)
- II. Katonai Felmérés (1819-1869)
- III. Katonai felmérés (1869-1887)
- Magyarország Katonai Felmérése (1941)
- Habsburg Birodalom Kataszteri Térképek (1867)